

Barbara Bogotębska
Monika Worsowicz

RETORYKA

i jej zastosowania

Podręcznik
dla studentów dziennikarstwa
i innych kierunków humanistycznych

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

RETORYKA

i jej zastosowania

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Barbara Bogotębska
Monika Worsowicz

RETORYKA

i jej zastosowania

Podręcznik

dla studentów dziennikarstwa
i innych kierunków humanistycznych

 WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2016

Barbara Bogołębska, Monika Worsowicz – Uniwersytet Łódzki
Wydział Filologiczny, Katedra Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENT

Jakub Z. Lichański

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UL

Katarzyna Gorzkowska

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/VectorStory, pavila

© Copyright by Authors, Łódź 2016

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.06954.15.0.S

Ark. wyd. 6,0; ark. druk. 12,5

ISBN 978-83-8088-098-6

e-ISBN 978-83-8088-099-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

SPIS TREŚCI

Uwagi wstępne	9
---------------------	---

I. System retoryczny - podstawowe pojęcia

Powstanie i znaczenie retoryki	15
Wybrane definicje retoryki	21
Szkoły retoryczne i ich najważniejsi przedstawiciele.	25
<i>Retoryka</i> Arystotelesa	31
Terminologia retoryczna	35
Etapy kształtowania tekstu	39
Triady retoryczne - zasady, funkcje, rodzaje retoryki	47
Logiczny, etyczny i patetyczny wymiar retoryki	51
Progymnasmata	55
Retoryka toposów	59
<i>Mimesis</i>	65
Retoryka sporu	69
Erystyka - wybrane chwyty i strategie	71
Uczucia-afekty	77
Podmiot retoryczny (<i>homo rhetoricus</i>)	83

II. Współczesne tendencje w badaniach retorycznych XX i XXI wieku

Neoretoryka	89
Retoryka a inne dyscypliny (retoryka jako dziedzina interdyscyplinarna)	93
Retoryka komunikacyjna (komunikacja retoryczna)	107
Perswazja i językowe środki nakłaniania	111
Argumenty i argumentacja	121
Manipulacja	125
Propaganda, agitacja i demagogia	129
Negocjacje i sztuka prezentacji	133
Retoryka dominacji	135
Retoryka kultury	139
Retoryka języka kobiet i mężczyzn	143

III. Pojęcie i zakres retoryki dziennikarskiej (werbalno-wizualnej)

Retoryka dziennikarska	149
Retoryka werbalno-wizualna	153
Retoryczny aspekt edytorstwa prasowego	155
Stosowność w dziennikarstwie	159
Retoryczne zabiegi w tematycznych odmianach dziennikarstwa	163

IV. Retoryka tekstualna

Tematy, tytuły	167
Retoryka jako teoria konstrukcji tekstu	169
Retoryka czasopism i sposoby oddziaływania na czytelnika w tekście prasowym	173
Tworzenie i odtwarzanie w gatunkach prasowych	177

Retoryczność wybranych gatunków dziennikarskich i użytkowych (okołodziennikarskich)	181
Nurt <i>creative writing</i>	187
Stylistyka retoryczna, interakcyjna i dziennikarska	191
Bibliografia.	195
Summary	197

UWAGI WSTĘPNE

Skrypt autorstwa Barbary Bogołębskiej i Moniki Worsowicz zawiera podstawy wiedzy o retoryce i jej zastosowaniach, zwłaszcza w medioznawstwie i dziennikarstwie. Stanowi efekt doświadczeń dydaktyczno-naukowych autorek pracujących w Katedrze Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej UŁ, będących badaczkami i wykładowcami retoryki. Wypełnia również lukę na rynku wydawniczym w zakresie opracowań przeznaczonych dla czytelników, którzy dopiero poznają ten temat, porządkują i pogłębiają swą wiedzę, i potrzebują ogólnego oraz systematycznego omówienia najważniejszych zagadnień.

Publikacja wykracza poza standardowe, dotychczas funkcjonujące w Polsce ujęcia współczesnych zastosowań antycznej sztuki wymowy. Opracowanie składa się z czterech części, z których pierwsza obejmuje przegląd systemu retorycznego, zaś pozostałe – omówienie najnowszych nurtów badawczych w retoryce, pojęcia z zakresu retoryki dziennikarskiej oraz retoryki tekstualnej.

Systematyka pojęć obejmuje m.in. podstawowe zagadnienia porządkujące retoryczną myśl antyczną, przejętą przez późniejszych teoretyków i praktyków sztuki pięknego mówienia. Terminologia retoryczna (wybrane definicje, części retoryki, triady retoryczne, uczucia-afekty) objaśniana jest w kontekście znaczenia

ars bene dicendi dla dyscyplin naukowych, jej genezy i tradycji oraz współczesnych zastosowań analityczno-interpretacyjnych. W tej części omówione są również zagadnienia, których praktyczny wymiar można obserwować szczególnie wyraźnie w komunikacji zapośredniczonej medialnie, takie jak spór i wybrane strategie erystyczne.

Część druga skryptu przybliży czytelnikom najważniejsze kierunki w badaniach retorycznych XX i XXI w. Przegląd ten uświadamia interdyscyplinarność i wszechstronność retoryki, której narzędzia nie tylko pozwalają badać zjawiska tak złożone, jak manipulacja czy propaganda, lecz także umożliwiają rozpoznawanie oraz doskonalenie różnych modeli komunikacji – codziennej i prywatnej.

Zagadnienia prezentowane w części trzeciej tworzą węższy krąg problemowy, dotyczą subdyscypliny, retoryki szczegółowej – dziennikarskiej (medialnej), wyrastającej z ustaleń ogólnej retoryki. Może być ona szczególnie interesująca dla osób już związanych z mediami lub planujących pracę dla redakcji prasowych, telewizyjnych czy internetowych. Stosowany w nich kod werbalno-wizualny również podlega zabiegom retorycznym, co niejednokrotnie czyni z przekazów dziennikarskich wyjątkowe przykłady sztuki autorskiego, warte poznania i docenienia.

Rozważania zawarte w części czwartej koncentrują się na retoryce tekstualnej – sztuce komponowania tekstów, a zatem szczegółowych zabiegach koncepcyjnych i językowych, jakie współcześnie można obserwować m.in. w publikacjach dziennikarskich. Od tytułu, poprzez wybór i realizację schematu gatunkowego, aż do stylu wypowiedzi – na każdym z tych etapów pracy nad tekstem znajomość retoryki stanowi istotną pomoc w staraniach o uwagę i właściwe zrozumienie przez czytelnika.

Takie powiązanie tematów w skrypcie jest połączeniem autorskim, unikatowym, pokazującym, że retoryka zarówno dostarcza narzędzi badawczych dla analiz medialnych, jak i organizuje dyskurs w mediach i o mediach. Prezentuje w zarysie i w wyborze retorykę i naukę o retoryce jako dziedzinę wiedzy, a także cechę

dyskursu – retoryczność; system retoryczny i jego zastosowania; ujęcie adaptacyjno-interpretacyjne obok rekonstrukcyjno-faktograficznego; aspekt opisowy i historyczny (dominuje współczesność); pozwala wreszcie dostrzec antecedencje wielu zjawisk współczesnych.

Zaproponowane podejście do problematyki może być również inspiracją dla badań naukowych oraz przygotowywania prac licencjackich, magisterskich i doktorskich w obszarze nauk humanistycznych i społecznych.

Publikacja ma charakter dydaktyczny i jest oparta na aktualnej literaturze z zakresu retoryki i nauk o mediach. Może stanowić jedną z podstawowych lektur na studiach dziennikarskich, polonistycznych, kulturoznawczych i neofilologicznych oraz na kierunkach związanych z dyskursem medialnym i publicznym (politologia, socjologia). Jej hasłowy układ pozwala na szybką orientację w treści, a wskazana literatura umożliwia dalsze samodzielne pogłębianie wiedzy. Skrypt może być wykorzystywany także przez nauczycieli szkół ponadpodstawowych.

Autorki

SYSTEM RETORYCZNY – PODSTAWOWE POJĘCIA

POWSTANIE I ZNACZENIE RETORYKI

Dzieje retoryki jako dyscypliny wiedzy, teorii, praktyki i sztuki dzieli się na dwie epoki rozdzielone stuleciem (w. XIX) istotnego ograniczenia jej rozwoju: epokę **retoryki klasycznej** (V w. p.n.e. do końca XVIII w.) i **retoryki współczesnej**, zapoczątkowanej powstaniem tzw. **nowej retoryki** (lata 30. XX w.). Podział ten oparty jest na licznych świadectwach historycznych wywodzących się z kultury śródziemnomorskiej, jednak o retoryce można mówić również w odniesieniu do innych, starszych tradycji (np. staroegipskiej, hebrajskiej) i obszarów geograficznych (retoryka arabska, indyjska, chińska, japońska).

Retoryka starożytnej Grecji rodziła się jako dziedzina praktyczna, co poświadczają wersy eposów (np. liczne przemówienia w *Iliadzie* Homera) i wiedza o ówczesnym życiu codziennym (różne wystąpienia zależnie od okoliczności). Odpowiadało to starogreckiemu ideałowi człowieka – biegłemu zarówno w działaniu, jak i wysławianiu się. Teorię zaś zapoczątkowano, ujmując w reguły zjawiska, które na co dzień dawały się zaobserwować w ludzkim zachowaniu i które mogły być kształcone oraz udoskonalane.

Zgodnie z grecką tradycją, na rozwoju retoryki jako odrębnej sztuki w decydującym stopniu zaważyło wprowadzenie w miastach-państwach, czyli *polis*, ustroju demokratycznego

(V w. p.n.e., najpierw w koloniach greckich, m.in. na Sycylii). Rozstrzyganie większości spraw politycznych i społecznych powierzono gronu mężczyzn mających status obywatela, wybieranych w drodze losowania – ich liczba była różna w zależności od rangi sprawy, ale mogła sięgać nawet 501. Pozyskanie życzliwości i przekonanie decydentów, zwykle niezbyt wykształconych, wymagało dobrych umiejętności przemawiania i przyczyniło się do wypracowania modelu tzw. **mowy doradczej**. Z kolei wzrost liczby prywatnych spraw sądowych – wraz z obowiązkiem osobistego występowania z mową oskarżycielską lub obrończą – zwiększył zapotrzebowanie na kształcenie umiejętności wygłaszania **mów sądowych**. Z czasem wyodrębniła się nawet grupa zawodowych pisarzy mów, tzw. logografów. Licznych okazji do wystąpień dostarczały także zbiorowe pogrzeby ofiar wojen, święta religijne, panhelleńskie uroczystości i festyny, podczas których zebrani wysłuchiwali tzw. **mów popisowych**. Ten praktyczny wymiar retoryki znalazł odzwierciedlenie w jednej z najbardziej znanych definicji – retoryka jest sprawczynią przekonania.

Początki retoryki opisowej (teorii retoryki) wiążą się z działalnością pedagogiczną grupy filozofów zwanych **sofistami** (V w. p.n.e.), którzy propagowali ideał człowieka – przywódcy ludu, tzw. demagoga. Głoszone przez nich poglądy (m.in. „człowiek jest miarą wszechrzeczy” – zatem nie ma jednej powszechnej prawdy, są jedynie prawdy „częstkowe”, w danej chwili wiarygodne/przekonujące dla człowieka; każdego można przekonać do uznania za prawdę dowolnego zdania, jeśli tylko odpowiednio się je zaprezentuje) oraz działania (odpłatne nauczanie wygłaszania przemówień i przekonywania do swoich racji, co mogło doprowadzić do wygrania sprawy sądowej bez względu na wymowę faktów) przyczyniły się do nadużywania słowa w celach politycznych i finansowych. Chodziło nie tyle o udowodnienie, że ma się rację, co o pokonanie w sporze przeciwnika, głównie poprzez podważenie potocznego mniemania na dany temat lub wykazanie, że jeden potoczny sąd albo przekonanie jest w danej konkretnej sprawie silniejsze niż inne. Sofistyka przyczyniła się do uświadomienia, że

wiedzę retoryczną daje się wykorzystywać w celach sprzecznych z przyjętą moralnością.

Za twórców retoryki opisowej uchodzą pochodzący z Syrakuz na Sycylii sofisci: Koraks i Tejzjasz (trudno ustalić, który z nich był autorem pierwszego – zaginionego – podręcznika retoryki). Prawdopodobnie jako pierwsi wyodrębnili oni etapy retorycznego opracowywania mów i wskazali na rolę wyczucia tzw. odpowiedniego momentu (gr. *kairos*) w argumentowaniu oraz kształtowaniu nastrojów słuchaczy mowy. Podkreślali również, że dla przekonywania ważniejsze od prawdy, która może być niekorzystna dla mówcy lub budzić wątpliwości, jest prawdopodobieństwo (gr. *eikos*).

Na Ateńczykach wielkie wrażenie uczyniły mowy popisowe innego Sycylijczyka – Gorgiasza z Leontinój (V–IV w. p.n.e.), demonstrowującego wiarę w uwodzicielską moc słowa, jego zdaniem mającego charakter magiczny (tzw. psychagogia). Celem mówcy miało stać się doprowadzenie słuchaczy do tak głębokiego przeżycia, by pod jego wpływem narzucone przez mówcę mniemanie przyjęli za prawdę. Takie opinie można zaś było dowolnie kształtować dzięki retorycznej umiejętności przekonywania.

Uczeń Gorgiasza, Isokrates (V–IV w. p.n.e.), stał się twórcą najśłynniejszej szkoły ateńskiej, w której przedmiotem podstawowym była retoryka. Z powodu słabego głosu, uniemożliwiającego mu osobiste występowanie, poświęcił się opracowaniu zagadnień teoretycznych i pisaniu przemówień. Między innymi ustalił wspomniane już typy mów, wskazał cechy różniące mowę prozatorską od poetyckiej (co było reakcją na nadmierne, jego zdaniem, poetyzowanie prozy przez Gorgiasza), udowodnił retoryczną użyteczność i piękno wyrażen potocznych, zainteresował mówców wielkimi problemami filozoficznymi, politycznymi i moralnymi, co utrwaliło pozycję retoryki w kręgu debat politycznych i uroczystości narodowych. Dla Isokratesa retoryka ze względu na cel była umiejętnością, a ze względu na używane środki – sztuką.

Dążenie do skuteczności wysłowienia spowodowało jednak narastanie krytyki retoryki – jej zdecydowanym przeciwnikiem (w wydaniu sofistycznym) był Platon (V–IV w. p.n.e.). Uważał, że

nie dotyka ona prawdy, lecz tylko tego, co prawdopodobne, gdyż opiera się na zmienności ludzkiej opinii, a słowa używane przez retorów (także poetów) służą przede wszystkim do mamienia ludzkich umysłów. Zdaniem Platona szansą dla retoryki może być jedynie dążenie do odkrywania prawdy i przekonywanie do niej. Najpierw prawdę tę musi znać sam mówca, posiadający odpowiednie zdolności rozwijane przez ćwiczenia i studiowanie filozofii (stąd Platowski pogląd, że najlepszym mówcą jest doskonały filozof). Właściwie uprawiana retoryka umożliwia zrealizowanie ideału – jedności sprawiedliwości, piękna i dobra.

Starożytni, przekonani o mocy wypowiedzianych słów, byli zainteresowani wszechstronnym kształceniem umiejętności mówienia i podziwianiem kunsztu oratorskiego.

Sztuka mówienia, zarówno w antyku, jak i w późniejszych wiekach, postrzegana była jako umiejętność zbudowana na fundamencie **dialektyki**, czyli sztuki rozprawiania, prowadzenia dyskusji w oparciu o zdrowy rozsądek i naturalne dla każdego człowieka myślenie, którego poprawnych zasad uczono w ramach logiki. Dzięki dialektyce ćwiczone umysł, starając się docierać do prawdy, a podstawową metodą działania było stawianie pytań i udzielanie odpowiedzi w warunkach ścierania się sprzecznych poglądów. Mowy retoryczne (szczególnie polityczne i sądowe) wymagały umiejętności wynajdywania argumentów „za” i „przeciw” oraz przekonywania, które z nich w danej sytuacji są bardziej prawdopodobne. I dialektykę, i retorykę cechowała więc użyteczność – obie mogły zostać wykorzystane dla uzasadnienia decyzji, propozycji podejmowanych działań, zyskania rozeznania w sprawie podlegającej osądowi, a także dla uniknięcia manipulacji. Dialektyka ułatwiała wydanie wyroku i podjęcie słuszniejszego rozstrzygnięcia. Arystoteles łączył ją z retoryką ze względu na ich wspólny cel, lecz rozróżniał przekonywanie na drodze dyskusji oraz w ramach sporu erystycznego. I retoryka, i dialektyka, logicznie dowodząc przeciwieństw, służyły przekonywaniu oraz opierały się na przesłankach prawdopodobnych, jednak argumentacja dialektyczna miała prowadzić do rozstrzygnięcia różnic opinii, znalezienia najszusznieszego roz-

wiązania sprawy, zaś retoryczna – do perswazji, czyli zmiany przekonania słuchacza zgodnie z intencją mówcy. Retoryka, jako sztuka prezentacji, stawiała również wymaganie pięknego mówienia, a jej domeną była mowa wygłaszana przez pojedynczego mówcę do zbiorowego audytorium, podczas gdy pojedynek na argumenty dialektyczne toczył się zazwyczaj między protagonistą i antagonistą. Obie metody dyskusowania w istocie były komplementarne – dialektyka opisywała możliwe strategie argumentacyjne, zaś retoryka była sztuką wyboru najwłaściwszej z nich z punktu widzenia mówcy uwzględniającego właściwości audytorium. Obie mogły być jednak wykorzystywane niewłaściwie. Stopniowo dialektyka zaczęła być kojarzona ze sztuką myślenia, nie zaś dyskusowania, a tym samym stała się bliska logice.

Retoryka wraz z dialektyką i gramatyką (jako wiedzą o poprawnym mówieniu i pisaniu, obejmującą również podstawy arytmetyki) uczyły podstaw – poznawania rzeczywistości, dlatego łącznie stanowiły niższy poziom nauczania (*trivium*, ‘trójdroże’) tzw. nauk wyzwolonych.

ZNACZENIE RETORYKI:

- jej obecność jest „papierkiem lakmusowym” wolności – wskazuje, na ile dany system władzy respektuje ludzką wolność i jak ją pojmuje; nie znaczy to jednak, że w ustrojach totalitarnych władza posługuje się jedynie siłą – retoryka (najczęściej w postaci propagandy) w dłuższym okresie pozwala skuteczniej i trwalej podporządkować wolę człowieka niż używanie przemocy;

- kształci umiejętność specyficznego posługiwania się językiem – tworzenia tekstów nie tylko w konkretnym celu (mowy sądowe i doradcze), lecz także dla przyjemności estetycznej i odczuć emocjonalnych (mowa popisowa) oraz w celach poznawczych (dysputy filozoficzne mające na celu docieranie do prawdy, wnikiwanie w naturę rzeczy);

- umożliwiała aktywność publiczną, co kształciło postawy społeczne i polityczne;

- dawała narzędzia opisu analitycznego i krytycznego;
- akcentowała etyczny wymiar kontaktów międzyludzkich;
- podawała przykłady do naśladowania, utrwalając historię, tradycję i mitologię.

LITERATURA

Cichocka H., Lichański J.Z., *Zarys historii retoryki. Od początku do upadku cesarstwa bizantyńskiego*, wyd. 2 popr., Warszawa 1995 [wydanie łączne z: R. Volkmann, *Wprowadzenie do retoryki Greków i Rzymian*, przekł. L. Bobiatyński].

Lewiński P.H., *Neosofistyka. Argumentacja retoryczna w komunikacji potocznej*, Wrocław 2012.

Lewiński P.H., *Od Arystotelesa do van Eemeren i Tindale'a. W poszukiwaniu źródeł współczesnej retoryki i dialektyki*, [w:] *Pragmatyka, retoryka, argumentacja. Obrazy języka i dyskursu w naukach humanistycznych*, red. P. Stalmaszczyk, P. Cap, Kraków 2014.

Meyer M., Carrilho M.M., Timmermans B., *Historia retoryki od Greków do dziś*, przeł. Z. Baran, Warszawa 2010.